

Kulturní opozice: koncepty a přístupy¹

Péter Apor, Sándor Horváth, Tamás Scheibner, Éva Kovács

Cultural Opposition: Concepts and Approaches

This article describes the concepts and approaches to Cultural Opposition used by the COURAGE project (funded by the European Commission within the Horizon 2020 programme). It examines how can the legacy of Cultural Opposition be analyzed from the perspective of the cultural heritage and collections and what are the promises of the Cultural Opposition term for the emergence of new possibilities in the historiography of the Communist Era. This article argues that the use of cultural heritage of the socialist Cultural Opposition is strongly linked to the history and trajectory of the Cultural Opposition collections, and that the analysis of the collections story offers a clearer understanding of the post-communist transformation from a different point of view.

Keywords: post-communist countries, Cultural Opposition, COURAGE project, *l'histoire croisée*, socialism, history

1. Studium kulturní opozice: klíčové koncepty a přístupy

Od převratu se bývalé socialistické země snaží porozumět své nedávné minulosti, která zahrnuje i dědictví kulturní opozice, a vyrovnat se s ní. Opozice je v tomto kontextu většinou chápána v úzkém smyslu jako otevřený politický odpor vůči komunistické vládě.² Tento článek přináší jemnější rozlišení historického pojetí kulturní opozice a posouvá jej směrem k širšímu rámci politického zapojení. To může napomoci lepšímu porozumění disentu a kritice režimu v bývalých socialistických zemích východní Evropy.

V situacích, kdy úřední orgány usilují o kontrolu veřejného projevu a radikálně omezují příležitosti k veřejným demokratickým debatám, se mohou objevovat undergroundové sféry a nonkonformní hnutí. Ať už jsou demokratická, církevní, nebo nacionalistická, mohou státu otevřeně přiznat svůj opoziční postoj. Ačkoliv dnes jsou v historii kultury s kulturní opozicí spojována právě takováto hnutí, kultura disentu byla mnohem rozmanitější.³ Mnohé kulturní spolky bez explicitního politického plánu (např. punkové skupiny, avantgardní umělci nebo alternativní náboženská společenství) byly vládou

označeny také za opoziční, a tudíž byly rovněž zatlačeny do undergroundu.⁴ Ani ta společenství, která vyjádřila opoziční politickou agendu, nebyla nutně založena s jasným politickým záměrem, ale spíše se postupně smířila s rolí, již jim vláda a společnost přidělily.⁵ Proto si studium „kulturní opozice“ žádá, aby se naše pozornost přesunula od mainstreamového vyprávění o disidentských skupinách a jedincích vyjadřujících se k politice směrem k řadě mnohem barvitějších nonkonformních kulturních jevů. Jinak řečeno, v termínu, kterým se zde zabýváme, se slovo „kulturní“ musí osvobodit od nadvlády slova „opozice“.

Kulturní opozice byla bezpochyby částečně důsledkem postupů socialistického státu a byla odpovědí na ně. Nelze zcela pochopit kulturní opozici, aniž bychom vzali v úvahu různé aspekty státní kontroly a její dopad na občany. Vedle poukazování na roli státu ve formování definice kulturní opozice však také hledáme způsoby, jak zohlednit vliv občanů bývalých socialistických zemí, kteří se zapojili do autonomních či nonkonformních kulturních aktivit. Toto nám umožní přetvořit pojem kulturní opozice tak, aby zahrnoval jak záměrný disent, tak autonomní užívání kulturní svobody. Nejzajímavější na jednotlivých případech kulturního

1 Projekt COURAGE je financovaný programem Horizon 2020 – výzkumný a inovační program Evropské unie pod grantovou dohodou číslo 692919.

2 TODOROVA, Maria, DIMOU, Augusta a TROEBST, Stefan (ed.). *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 2014. ISBN 978-963 386-034-2.

3 Viz FALK, Barbara J. *Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography*. *East European Politics & Societies*, 2011, roč. 25, č. 2, s. 318–360. ISSN 0888-3254; FALK, Barbara J. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest: Central European University Press, 2003.

4 RISCH, William Jay (ed.). *Youth and Rock in the Soviet Bloc: Youth Cultures, Music, and the State in Russia and Eastern Europe*. Lanham: Lexington Books, 2015.

Péter Apor, Ph.D.

Výzkumné centrum pro humanitní vědy
Historický ústav Maďarské akademie věd
apor.peter@btk.mta.hu

Sándor Horváth, Ph.D.

Výzkumné centrum pro humanitní vědy
Historický ústav Maďarské akademie věd
horvath.sandor@btk.mta.hu

Tamás Scheibner, Ph.D.

Výzkumné centrum pro humanitní vědy
Historický ústav Maďarské akademie věd
scheibner.tamas@btk.mta.hu

Éva Kovács, Ph.D.

Výzkumné centrum pro metodologii a historiografii
Maďarské akademie věd
kovacs.eva@tk.mta.hu

disentu je zajisté napětí mezi těmito dvěma snahami, které se v průběhu historie často měnily. Spíše než abychom utvářeli strnulou normativní definici kulturní opozice, pracujeme s dynamičtějším konceptem, který bere v potaz jak pestrost jejich významů v různých státech a obdobích, tak i skutečnost, že koncept kulturní opozice (a její definice) je sám o sobě historickým produktem.

Nejnaléhavější metodologickou otázkou je nyní způsob, jak přistupovat obdobnými metodami studia historie k záměrně opozičnímu i nonkonformnímu vlivu tak, abychom dostatečně vystihli složitost dané věci a zároveň vytvořili platformu pro diskusi, srovnání a hodnocení disidentních aktivit. Někteří odpůrci režimu svoji pozici refleктоvali a vyjádřili ji sofistickovanými texty, zatímco jiní se svojí situací ani vztahem k socialistickému státu nezaobývali.

Upřednostňování předchozích příkladů povede v případě kulturní opozice zajisté k jednostrannému porozumění. Jeden ze způsobů, jak daný problém vyřešit, spočívá v tom, že při definování významu kulturní opozice zvážíme také roli sbírek. Shromažďování a vytváření sbírek o kulturní opozici se samo o sobě stalo kulturní aktivitou, mapující každodenní život socialistických občanů pracujících vně i uvnitř státních institucí. Zkoumáním těchto archivářských činností můžeme objevit nový pohled na svět disentu, který vědcům umožní vzít v úvahu větší škálu disidentních aktivit. Navrhujeme analýzu těch typů sbírek, které vznikly v bývalých socialistických zemích, a sice toho: jak tvorbu těchto sbírek ovlivňovalo implicitní a explicitní porozumění politickému systému a jaká byla role režimu ve vzniku těchto sbírek.

Abychom kulturní opozici porozuměli a ocenili výrazný vliv mnoha občanů v této otázce, musíme částečně odvést pozornost od státu, což má dopad na periodizaci státního socialismu ve východní a střední Evropě. Archivní praxe navrhuje jinou chronologii než politická historie. Ta obvykle bere v prvních dekádách komunistické vlády jako stěžejní roky 1953, 1956

a 1968. Archivnictví naopak, podobně jako kulturní historie, v souvislosti s kulturní opozici poukazuje na významnou změnu v polovině 60. let. Do té doby sestávala kulturní opozice převážně z často utajovaného a pronásledovaného ochraňování předkomunistického kulturního dědictví, spíše než že by to byla snaha o vytváření nových kritických kulturních forem a žánrů. Pohled na chronologický rozdíl mezi ochranou předkomunistických kulturních tradic a vytvářením nových kulturních praktik nám pomůže lépe porozumět souvislostem a nesouvislostem v kulturním dědictví kulturní opozice a identifikovat různé typy sbírek založené na tomto (před- a postkomunistickém) dědictví. Toto nám umožní ještě více rozlišit formy opozice, které se projevíly v elitní i lidové kultuře, tj. aspekty kultury z každodenního života, záliby a životní styly.

Na jedné straně se naše postupy snaží v otázce kulturní opozice do určité míry zmenšit roli státu, na straně druhé ovšem také očekáváme, že odhalení příběhů sbírek povede k hodnotným výsledkům i ve studiu státních praktik. Tradiční vědecká obec často užívala termín „stát“ jako rétorickou zkratku pro mnohovrstevnatou spleť síť centrálně financovaných institucí a spojenců na vedoucích pozicích. V období státního socialismu existovala rozsáhlá skupina vzdělaných lidí, která se snažila odhalit rozhodovací postupy a často i protichůdnou osobní agendu vysoce postavených úředníků. Zaměření se na provenienci sbírek doplní takovýto výzkum, protože v případě státních archivů a muzeí nám to ukáže, jak místní úřední činitelé reagovali na podněty obyvatel a nově vznikající kulturní scény na straně jedné a na ústřední vládní opatření na straně druhé. Tento nový přístup nám může pomoci lépe porozumět tomu, jak stát fungoval. „Kulturní opozice“ je nejčastěji chápána jako důkaz o totalitní kontrole, kterou převzal stát nad společností, spíše než jako důkaz o složitosti vztahu mezi státem a společností.⁶ Navrhujeme pokračovat v práci tímto směrem a tvrdíme, že kulturní opozice by měla být brána jako historií a společností formovaný fenomén spíše než jako řada

5 BOLTON, Jonathan. *Worlds of Dissent: Charter 77, the Plastic People of the Universe, and Czech Culture Under Communism*. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, 2012. ISBN 978-0-674-06438-6.

6 MARK, James. *Society, Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian Communist State 1948–56*. *The English Historical Review*, 2005, roč. 120, č. 488, s. 963–986. ISSN 0013-8266.

7 HAYNER, Priscilla B. *Unspeaking Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. 2. vyd. New York: Routledge, 2011; STAN, Lavinia. *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*. London: Routledge, 2010; NALEPA, Monika. *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014; NEDELSKY, Nadya a STAN, Lavinia (ed.). *Encyclopedia of Transitional Justice*, vol. 1–3. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

8 POLLACK, Detlef a WIELGOHS, Jan. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot: Ashgate, 2005; KILLINGSWORTH, Matt. *Civil Society in Communist Eastern Europe: Opposition and Dissent in Totalitarian Regimes*. Colchester: European Consortium for Political Research Press, 2012.

samostatných aktivit vykonávaných jednotlivými aktéry nebo komunitami.

2. Mění se statusy sbírek: směrem k nové tranzitologii

Po roce 1989 se vlády tohoto regionu stavěly k této otázce spíše proaktivně a zakládaly specializované archivy, sbírky a instituce, které měly za úkol objasnit „nedávnou minulost“, odhalit „pravdu“ a posunout vpřed „hledání historické spravedlnosti“.⁷ V souvislosti s kulturní opozicí musíme vzít v potaz i původ vznik a trajektorie soukromých a veřejných sbírek na toto téma. Tyto sbírky často začaly jako součást hnutí za občanská práva v 70. a 80. letech 19. století, ale jejich místo ve veřejné sféře se stalo významným tématem až po roce 1989.⁸ Dokumenty, předměty a audiovizuální záznamy kulturní opozice se staly artefakty během přechodu od diktatury k demokracii.

V bývalých socialistických zemích se pro zachování sbírek kulturní opozice uplatnily různé postupy.⁹ Sdružení obětí, často podporovaná nátlakovými skupinami a veřejnými intelektuály, spojila s otázkami transparentního a upřímného přezkoumání minulosti postkomunistickou morálku: pokud „pachatelé“ nebo „oběti“ mohli být odhaleni, *museli být odhaleni* na morálních základech. Tyto kampaně byly vnímány i jako zkouška morální síly postkomunistické společnosti „postavit se“ své diktátorské minulosti.¹⁰ Historie kulturní opozice byla tudíž viděna ve světle toho, jak se soukromé sbírky kulturní opozice postupně otevíraly veřejnosti a jak vytvářely, usměrňovaly a překrývaly historii bývalé opozice, která se po roce 1989 stala mainstreamovou.

Tomuto procesu se snažíme porozumět tím, že se zaměříme na roli sbírek jakožto historického vlivu v něm. K tomu je zapotřebí prozkoumat způsoby, jakými postsocialistické kultury vytvořily povědomí o kulturní opozici. Také se musí prověřit funkce, sociální reprezentace a historie sbírek, tajných policejních archivů a ústavů národní paměti, které hrály při

utváření a prosazování myšlenky kulturní opozice klíčovou roli. Musíme rovněž zjistit, skrze kritické zhodnocení vývoje relevantních institucí, jak tyto instituce přispěly k produkci, reprodukci a formování paměti kulturní opozice.

Je důležité, abychom prozkoumali vznik a používání sbírek kulturní opozice, a tím je osvobodili od „nálepky“ artefaktů jakožto zdroje pravdy. Takové bylo regionální povědomí způsobené komunistickou zkušeností. Za prvé, široká veřejnost postkomunistických zemí naprosto věřila v autentičnost artefaktů těchto sbírek částečně proto, že do roku 1989 byly skryté. Za druhé, na rozdíl od převratů třetí vlny, u kterých bylo součástí práce státem financované snahy o záchranu paměti (např. v Historické komisi) ústní svědectví, zde se připisovala mimořádná autorita psaným záznamům. Při vytváření veřejného obrazu období před rokem 1989 zůstala orální historie na okraji i přes mnoho výzkumných iniciativ.¹¹ Toto tvrzení zůstává pravdivé i přes důležité iniciativy jak z posledních let socialismu, tak i z doby postsocialistické, například sbírky rozhovorů ve středisku KARTA ve Varšavě nebo Archiv orální historie patřící pod Institut 1956 v Budapešti. Takovéto iniciativy vzešly především z bývalých disidentských kruhů a vynesly na světlo i jiné socialistické zkušenosti. Ačkoliv se to na první pohled může zdát paradoxní, sbírky, které byly původně vytvořeny na ochranu artefaktů kulturní opozice, jen zřídka umožňovaly výzkum dokumentů a artefaktů.

Relativní neznalost těchto sbírek jak v akademických, tak i v laických debatách souvisí s tím, jaký status byl těmto sbírkám po roce 1989 dán. Sbírkami vznikaly při sofistikovaných symbolických politických aktech, o nichž široce informovala média, často byly umístěny do institucí, které řídili významní političtí činitelé. Od těchto politiků se poté očekávalo, že udělí artefaktům z takovýchto sbírek určitý status a ochranu, většinou kvůli obavám o zabezpečení informací nebo soukromí. Navíc občas měly tyto sbírky velice nejasně definovanou misi. V neposlední

9 LIGHT, Duncan. *An Unwanted Past: Contemporary Tourism and the Heritage of Communism in Romania*. *International Journal of Heritage Studies*, 2000, roč. 6, č. 2, s. 145–160; LIGHT, Duncan. *Gazing on Communism: Heritage Tourism and Post-Communist Identities in Germany, Hungary and Romania*. *Tourism Geographies*, 2000, roč. 2, č. 2, s. 157–176; YOUNG, Craig a KACZMAREK, Sylvia. *The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe*. *European Urban and Regional Studies*, 2008, roč. 15, č. 1, s. 53–70. ISSN 0969-7764.

10 ŁOŚ, Maria. *Lustration and Truth Claims: Unfinished Revolutions in Central Europe*. *Law & Social Inquiry*, 1995, roč. 20, č. 1, s. 117–161. ASH, Timothy Garton. *Trial, Purges, and History Lessons*. In: *History of the Present: Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. New York: Vintage Books, 2013; STAN, Lavinia. *The Vanishing Truth? Politics and Memory in Post-Communist Europe*. *East European Quarterly*, 2006, roč. 40, č. 4, s. 383–408. ISSN 0012-8449.

11 KOLEVA, Daniela (ed.). *Talking History: International Oral History Conference*. Sofia: LIK, 2000; KOVÁCS, Éva. *Tükörszilánkok: Kádár-korszakok a szeméelyes emlékezetben [Mirror Splinters: On the Collective Memory of Socialism]*. Budapest: 1956-os Intezet, 2008; KOVÁCS, Éva. *Mirror Splinters: On the Collective Memory of Socialism*. In: BEST, Heinrich a WENNINGER, Agnieszka (ed.). *Landmark 1989: Central and Eastern European Societies Twenty Years After the System Change*. Berlin: LIT, 2010, s. 37–44. ISBN 978-3-643-10449-6.

12 MAJOR, Patrick. *Behind the Berlin Wall: East Germany and the Frontiers of Power.* Oxford: Oxford University Press, 2011; RAŠKA, Francis D. *The Long Road to Victory: A History of Czechoslovak Exile Organizations.* Boulder: East European Monographs, 2012.

13 JAROSZYNSKA-KIRCHMANN, Anna D. *The Exile Mission: The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939–1956.* Athens: Ohio University Press, 2004; OLSZEWSKA, Kinga. *Wanderers Across Language: Exile in Irish and Polish Literature of the Twentieth Century.* London: Legend, 2007.

14 NEUBAUER, John a TOROK, Borbala Zsuzsanna (ed.). *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium.* New York: Walter de Gruyter, 2009; STÖCKER, Lars Fredrik. *Eine transnationale Geschichte des geteilten Europa? Die Brückenfunktion des polnischen politischen Exils in Schweden 1968–1980.* In: BORODZIEJ, Włodzimierz, KOCHANOWSKI, Jerzy a PUTTKAMER, Joachim von (ed.). *„Schleichwege“. Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989.* Köln – Weimar – Wien: Bohlau, 2010. ISBN 978-3-412-20561-4.

15 KIND-KOVÁCS, Friederike a LABOV, Jessie (ed.). *Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism.* New York: Berghahn, 2013.

16 TROEBST, Stefan (ed.). *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Sueden und Osten Europas: Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven.* Göttingen: Wallstein, 2010; BRUNNBAUER, Ulf a TROEBST, Stefan (ed.). *Zwischen Amnesie und Nostalgie: Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa.* Köln: Bohlau, 2007.

řadě se tyto nové instituce potýkaly s finančními potížemi, čímž se staly bezbranné vůči vlivu vlády. Je nejvyšší čas zeptat se, jak různé sbírky (instituce) reagovaly na podobné problémy.

V posledních desetiletích se tvář těchto institucí proměnila. Stále více se vzdalují od momentu svého zpolitizovaného vzniku, jsou obdařovány řadou zdrojů a přitahují ty nejlepší odborníky z ostatních akademických a archivních sfér. Současně se čím dál tím více snaží prezentovat méně jako státní instituce a více jako specializované sbírky a odborná výzkumná centra. I přesto historici a archiváři často narážejí na profesní konflikt vycházející z jejich rozdílných identit – na jedné straně jsou státními byrokraty a na straně druhé vědci a historiky.

Zvláště důležitou roli sehrály v tomto období historie sbírky emigrantů. Sbírkami vytvořené členy komunit v exilu byly po převratu částečně navráceny do svých domovských zemí a staly se součástí mainstreamových historických zdrojů a literatur v národních knihovnách a archivech. Tyto sbírky a archivy byly při utváření představy o „jiné Evropě“, tj. antikomunistické opozici, zásadní. Jakožto shromaždiště autentických důkazů o kulturní opozici poskytly po roce 1989 vzor při organizování podobných domácích sbírek a pomohly porozumět kulturní opozici jak ve východní, tak v západní Evropě.

Po druhé světové válce odešli intelektuálové a kulturní osobnosti z východní Evropy ve čtyřech hlavních vlnách. Někteří utekli na západ ze strachu z Rudé armády a kroků sovětské vlády a jiní, pokud přežili deportaci v roce 1945, se již do své vlasti nevrátili. Velká vlna tento region opustila po komunistickém převratu v letech 1948–49 a další pak v roce 1956. Čtvrtá vlna byla vyprovokována invází do Československa v roce 1968. Emigrace zřejmě pokračovala i později, v 70. a 80. letech, když začala být komunistickými úřady pronásledována vznikající opoziční hnutí.¹² Tito intelektuálové a členové opozice vytvářeli exilové komunity, a to převážně ve Francii, Velké Británii (např. POSK – Polské socio-kulturní centrum

a PUNO – Polská univerzita v zahraničí, v Londýně), západním Německu a USA, a také zakládali významné časopisy, nakladatelství a kulturní spolky.¹³ Tyto instituce byly důležité jak pro západní obecnost, které bylo takto informováno o dění za železnou oponou, tak pro disent v domovině, jemuž byly zaslány podněty a výrazy kritiky režimu. Pravidelně vydávaly články domácích opozic (v časopisech jako *Párizsi Magyar Füzetek* nebo *KULTURA*, který založil a editoval Jerzy Giedroyc, rezident v Maisons-Laffitte), podporovaly je technickým vybavením a mobilizovaly zahraniční média k podpoře jejich politických činností.¹⁴ Exilové sítě měly mimořádný zájem o dokumentování všech možných forem kritiky a opozice vůči komunistickým vládám ve východní Evropě. Z tohoto důvodu shromažďovaly dokumenty o domácím undergroundu, disentu a nonkonformních hnutích a intelektuálech a zároveň evidovaly jejich vlastní opoziční aktivity. Tyto exilové skupiny tudíž vytvořily rozsáhlé archivy dokumentující mezinárodní oběh opozičních myšlenek¹⁵ a měly zásadní dopad na styly, žánry a instituce kulturního disentu.

3. Základ studia kulturního disentu

Rádi bychom zdůraznili aspekty, které jsou zásadní při zkoumání historie sbírek, jakkoli reprezentují kulturní opozici. Definovali jsme čtyři ústřední body, jež budou výzkumu určovat směr: materiální kultura kulturní opozice, uspořádání sbírek, ústřední vlivy související se sbírkami a sítě, do nichž byl zdroj vlivů zasazený.

3.1. Materiální kultura

Materiální kultura socialismu se okamžitě po politickém převratu do muzeí nebo archivů, zejména do parků soch, muzeí komunismu, archivů bývalých státních bezpečnostních úřadů a archivních sbírek komunistických stran, dostala.¹⁶ Dědictví opozice se paradoxně s obdobným zájmem (ani v politické, ani ve veřejné sféře) nesetkalo převážně proto, že se stalo důležitým politickým nástrojem, a tudíž

„se ubránilo“ přeměně na část „minulosti“.¹⁷ Sbírky jsou zajisté víc než neutrální profesionální instituce zabývající se pouze zachováváním poznatků. Archivy a muzea se podílejí na vytváření vědomosti skrze procesy výběru, zpracování, vystavování a zveřejňování svých exponátů. Selekční a prezentační modalita, které tyto instituce volí, představují definice možných typů kultur a kulturních opozic – představují ideální roli kultury ve společnosti a skladbu kulturně různorodé společnosti. Archivy a muzea vytvářejí představy o minulosti a sociálních identitách skrze vytváření reprezentací.¹⁸

Bereme-li toto v úvahu, můžeme považovat jak sbírky, tak jejich jednotlivé předměty za spoluúčastníky ve vytváření identity a vědomí. Sociální a kulturní praktiky se dějí v kontextu materiálních předmětů. Debaty o významu kultury (nebo v našem případě kulturní opozice) ve společnosti mají tendenci soustředit se na interpretaci uměleckých děl, artefaktů, audiovizuálních záznamů a fyzických dokumentů. Představy o kultuře jsou spojovány a souvisejí s předměty a tyto předměty následně vyvolávají proces interpretace.¹⁹ Proto je pro naše úsilí zásadní zabývat se tím, jak se utvářejí definice různých kategorií dokumentů, předmětů a médií uchovávaných v těchto sbírkách.

3.2. Uspořádání sbírek

Pro naše šetření bylo klíčové pochopení toho, že evropská modernita se zabývala racionálním (pře)řazením archivních a muzejních sbírek.²⁰ Usilujeme o porozumění nadnárodním interakcím, které formovaly uspořádání sbírek skrze odpovědi na následující otázky: 1) organizují sbírky svoje materiály podle národních a/nebo mezinárodních standardů?; 2) jaké vzory používaly a používají pro uchování shromážděných dokumentů/předmětů/médií; 3) jak toto uspořádání ovlivnilo typologii kulturněopozičních hnutí v rámci studia historie a kulturních studií v bývalých socialistických zemích.

Uspořádání sbírek je analyzováno v historickém kontextu „zamotané modernity“,

což nám napomáhá chápat, jak sbírky začlenily, zpracovaly nebo zavrhnly „moderní elementy“ konzervace.²¹ Zdá se, že je pro nás zásadní porozumět tomu, jak se na sbírkách odrážely boje o moc mezi aktéry kulturní opozice a osobami zainteresovanými ve sbírkách. Nedávno archivní studia podotkla, že zkoumání metod a procedur, podle kterých jsou archivy vytvořené a udržované, skýtá důležitý, se strategií související, epistemologický, historický a kulturní vhled.²² Namísto pouhého utváření historií institucí studujeme sbírky jako nástroje moci, které jsou podle toho používány ke směřování a formování kulturních diskursů.

Od 80. let, jak jsme již zmínili, se role kulturní opozice zásadně změnila. To mělo podstatný dopad na vznikající sbírky. Na konci 70. let disidentní intelektuálové a umělci mohli efektivně podlomit moc systému kulturní správy vytvořením nezávislé, ale ilegální formy propagace. Tato „druhá“ neboli alternativní veřejná sféra vyřadila pravidla oficiální veřejné sféry, když se její představitelé rozhodli nadále nesoupeřit o příležitosti v infrastruktuře institucí a začali vydávat *samizdatovou* literaturu.²³ Se změnou politického režimu se změnil i status sbírek. Sbírky, které představovaly nové politické a kulturní identity, se staly součástí národního a mezinárodního mainstreamu, zatímco většina kulturního majetku, který byl vyprodukován malými disidentními komunitami, zůstala památkami různých subkultur. Tento proces a způsob, kterým byly sbírky uspořádány, jsou na sobě nezávislé a vyplatí se studovat je společně.

3.3. Vlivy

Studium sbírek nám poskytne nejen příležitost k tomu, abychom přistupovali ke známým osobnostem kulturní opozice z hlediska jejich angažovanosti v archivních postupech, ale také vrhne světlo na aktéry, jako jsou archiváři, kurátoři či překladatelé, kteří dosud zůstávali před pozorností historiků-badatelů většinou skryti. V kultuře disentu však měli velký vliv.

17 SARKISOVA, Oksana a APOR, Péter (ed.). *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest: Central European University Press, 2008.

18 CRANE, Susan A. (ed.). *Museums and Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2000.

19 LATOUR, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

20 FOUCAULT, Michel. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Routledge, 1992.
BANN, Stephen. *The Clothing of Clio: A Study of the Representation of History in Nineteenth-Century Britain and France*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984;
BENNETT, Tony. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London: Routledge, 1995.

21 DAVID-FOX, Michael. *Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism: On Recent Debates in Russian and Soviet History*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2006, roč. 54, č. 4, s. 535–555. ISSN 0021-4019.

22 COOK, Terry a SCHWARTZ, Joan M. *Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance*. *Archival Science*, 2002, roč. 2, č. 3–4, s. 171–185. ISSN 1389-0166;
YAKEL, Elizabeth. *Archival representation*. *Archival Science*, 2003, roč. 3, č. 1, s. 1–25. ISSN 1389-0166.

23 KIND-KOVÁCS, Friederike. *Written Here, Published There: How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*. Budapest: Central European University Press, 2014. ISBN 978-963-386-022-9.

- 24** POLLACK, Detlef a WIELGOHS, Jan. *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot: Ashgate, 2005; WASIAK, Patryk. „Schleichwege“ in der Galerie: Ausstellungen verbotener Künstler aus Ungarn, der Tschechoslowakei und der DDR in polnischen Autorengalerien. In: BORODZIEJ, Włodzimierz, KOCHANOWSKI, Jerzy a PUTTKAMER, Joachim von (ed.). „Schleichwege“. Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989. Köln – Weimar – Wien: Bohlau, 2010, s. 293–312. ISBN 978-3-412-20561-4.
- 25** Např. HARASZTI, Miklós. *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*. New York: Basic Books, 1987; NEUBERT, Ehrhart. *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997; CARNECI, Magda. *Artele plastice in Romania: 1945–1989*. Bucuresti: Meridiane, 2000.
- 26** RISCH, William Jay (ed.). *Youth and Rock in the Soviet Bloc: Youth Cultures, Music, and the State in Russia and Eastern Europe*. Lanham: Lexington Books, 2015.
- 27** GARBOWSKI, Christopher. *Religious Life in Poland: History, Diversity, and Modern Issues*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, 2014; LUXMOORE, Jonathan a BABIUCH, Jolanta. *The Vatican and the Red Flag: The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London: Chapman, 2000.
- 28** APOR, Péter, CLIFFORD, Rebecca a TOWNSON, Nigel. *Faith*. In: GILDEA, Robert, MARK, James a WARRING, Anette (ed.). *Europe's 1968: Voices of Revolt*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Při hledání těch, kteří se účastnili utváření kulturní opozice, jsme identifikovali osm základních kategorií, které mohou posloužit v počátcích výzkumu jako záchytné body.

První kategorie je složena ze členů „skalných“ demokratické opozice, na něž byl během éry socialismu uvalen zákaz.²⁴ Jejich tajné sbírky (*samizdat*, fotodokumentace kulturních a politických výstupů, záznamy, umělecké předměty, univerzitní přednášky atd.) byly archivovány pouze sporadicky, a je tudíž nejvyšší čas tyto zdroje zmapovat.

Za druhé – analyzujeme aktivity a sítě elitních a intelektuálních skupin kulturní opozice. Členové demokratické opozice se částečně zapojovali do socialistické umělecké a vědecké tvorby skrze svoje kontakty s intelektuály, kteří pracovali ve státních institucích. Toto pružné, ale uzavřené společenství zahrnovalo jak zakázané nonkonformní umělce a učence, tak intelektuály, kteří sympatizovali s demokratickou opozicí tajně.²⁵ Na konci 60. a na začátku 70. let začalo východoevropské umění stále více čerpat z moderních evropských a severoamerických avantgardních trendů, např. Fluxus a múzická umění. Alternativní sítě vznikly, když umělci vymysleli nové formy sociální a kulturní kritiky promlouvající o následcích technologické společnosti.

Za třetí – radikální levicové a experimentální divadlo bylo také důležité. Pozdní socialismus nabídl levicovým skupinám pracovní příležitosti v polooficiálním prostředí mládeže a divadla. Členové těchto skupin kritizovali nejen oficiální socialismus za to, že opustil cíle pravé dělnické třídy a pokrokové avantgardní kultury, ale i konzumní společnost, která byla označena nálepkou *petit bourgeois* mentalita kvůli tomu, že rozvíjela průměrnou populární kulturu. Některé z těchto skupin, jako *Laboratorium* Jerzyho Grotowského nebo *Squat Theatre* Pétera Halásze, získaly mezinárodní uznání.

Za čtvrté – zajímavý materiál ke studiu nabízí také undergroundová a nonkonformní mládež a popkultura. Od konce 70.

let se začalo objevovat mnoho nových forem alternativní masové a populární kultury, jako například rockové kapely, hippie a mládežnické kulturní osobnosti, které vyvinuly svoje vlastní autonomní sféry kulturního aktivismu a kritiky režimů. Folklorní kulturní sítě, hnutí domu tance, a dokonce i architekti – kteří se inspirovali venkovskými tradicemi a „organickou architekturou“ – vytvořili různé kritické alternativy k pozdní socialistické průmyslové společnosti (často v kontextu částečně podporovaných profesionálních nebo rekreačních organizací). Místo aby na členy těchto mládežnických subkultur a posluchače rockové hudby bylo pohlíženo jako na představitele možného způsobu života, byli státní politikou často zavrženi jako nepřátelé státu, rodiny, mládeže a socialismu.²⁶

Pátý typ vlivu sestává z různých náboženských skupin a institucí. Jejich role byla obzvláště významná při budování sounáležitosti na lokální úrovni. V mnoha případech se církev stala ochrannou záštitou pro kulturní opozici (např. v Polsku, Rumunsku a Litvě) a hrála klíčovou roli v zachování národní identity, obzvláště v udržení národních jazyků a přechodových rituálů.²⁷ Například na přelomu 60. a 70. let začala řada nonkonformních katolických seskupení formovat náboženské praktiky, které byly kritické jak ke komunistickému státu, tak k úředním církevním činitelům. Náboženské skupiny rozvinuly myšlenku každodenních duchovních praktik, od autonomních morálních komunit a od katolíků vyžadovaly aktivnější společenskou účast. Na konci komunistické éry byla z těchto skupin celonárodní hnutí. Během pozdního socialismu byly ovlivněny sítě katolických aktivistů nadnárodními náboženskými názory a praktikami, především hnutím Taizé a Focolare, a po roce 1989 tato hnutí přispěla k formaci širších evropských sítí založených na solidaritě křesťanských hodnot.²⁸

Další kategorii mohou tvořit zaměstnanci kulturních a vědeckých institucí, kteří zavedli výzkumný program opozice. V bývalých socialistických zemích se Stalinova éra projevila v akademických institucích

zákazem mnoha témat a disciplín (jako například sociologie, psychologie a dalších oborů sociálních věd). Nicméně v důsledku „upevňování“ a změny socialistického politického systému byly některé výzkumy v oblasti sociálních věd v akademických institucích tolerovány.²⁹ Vědecké diskuse však byly omezované a cenzurované. Nicméně vědecká společnost a instituce materiály kulturněopozičních hnutí i v takto cenzurovaném a omezovaném prostředí produkovaly. Tato kategorie se překrývá s jinou, popsanou výše, ale my máme na mysli vliv těch, jejichž práce byla oficiálně uznána a tolerována.

Speciální roli hráli v kulturní opozici za socialismu ti, kdo přežili nacistické a stalinové perzekuce. Byli to jedinci, kteří velice tajně a soukromě sbírali a ochraňovali hmotné i nehmotné památky nacismu a stalinismu. Tito lidé se neúčastnili aktivit tajných skupin a hnutí, a ani nebyli v přímé konfrontaci se sovětským režimem. Spíše si ponechali toto hmotné dědictví obětí v naději, že jednou bude mít význam a že se po pádu komunismu bude moci představit veřejnosti.

Na závěr můžeme vzít v úvahu roli „porozovatele“, umožněnou skrze tajné policejní spisy o kulturní opozici. Instituce vybudované za účelem péče o spisy bývalých tajných policejních služeb měly v utváření historie kulturní opozice v bývalých socialistických zemích klíčovou roli. Tyto spisy pomohly vytvořit velice specifické postkomunistické odborné porozumění disentu a kolaboraci. Tajné policejní spisy byly považovány za privilegovaný druh dokumentu, tj. takový, jenž nabízí více objektivitu než běžné historické zdroje.³⁰ Zvážení způsobů uspořádání dokumentů o hnutích kulturní opozice v archivech tajných policejních služeb by objasnilo, jak ovlivnily historické vědy a všeobecně rozšířené chápání kulturní opozice.

3.4. Sítě

Pro porozumění interakcím mezi různými aktéry kulturní opozice a sbírek za vlády socialismu a po něm je zásadní otázka sítí.

Můžeme identifikovat několik úrovní, forem a „oborů“, včetně sítí lokálních, individuálních (tajných), národních a nadnárodních, a také soukromých a veřejných. Studie politických převratů prokázaly, že spolupráce různých typů aktérů opozice byla pro možnosti a způsoby demokratické změny klíčová.³¹ Na jedné straně jsme identifikovali sítě využívané v různých zemích pro vytváření sbírek, na straně druhé typy sítí aktérů kulturní opozice za těmito sítěmi. Inovativní prozkoumání dokumentů, předmětů a médií ve sbírkách umožnilo studium hierarchie a organizační struktury této dvojité sítě, která napříč bývalými socialistickými zeměmi vytvořila reprezentativní sbírky.

Různé typy a formy schůzek a společných závazků poukazují na schopnost aktérů kulturní opozice spolupracovat. V socialistickém společenském prostředí byla osobní spolupráce velmi důležitá. Společnost kulturní opozice je postavena na vztazích mezi jedinci, skupinami a organizacemi vyjadřujícími se odlišně v odlišných kulturních prostředích. Soukromé sítě zahrntly veřejné instituce dílčími záměry, konkrétními cílovými skupinami a komunikačními aktivitami.³²

Hlavními místy, kde docházelo ke schůzkám a sdílení myšlenek, byly filmové a kulturní festivaly, vědecké konference a mezinárodní kulturní vědecké vzdělávání a letní tábory. To poskytovalo osobnostem kulturní opozice příležitosti ke spolupráci a utváření sítí. Například maďarské „protikulturní fórum“ bylo zorganizované jako undergroundová událost oficiálně propagovaného '85 *Evropského kulturního fóra*. Luteránská iniciativa z Aktion Sühnezeichen (AS) hrála podobnou roli v Německu. AS byla oficiálně založena v NDR roku 1958 a fungovala v obou německých státech jako alternativní mírové hnutí, a tudíž propojovala východní a západoněmecké mírové a kulturní aktivisty.³³ V důsledku politického převratu v roce 1989 se sociální sítě postsocialistických společností radikálně změnily. Některé z kulturně-opozičních skupin zmizely, jiné vyšly z utajení. Členové opozice mohli získat ústřední pozice v nových

29 BOCK, Ivo (ed.). *Scharf überwachte Kommunikation: Zensursysteme in Ost(mittel)europa (1960er–1980er Jahre)*. Berlin: LIT, 2011; HARASZTI, Miklós. *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*. New York: Basic Books, 1987.

30 APOR, Péter, HORVÁTH, Sándor a MARK, James (ed.). *The Faces of the Agent: Memory of Everyday Collaboration in Eastern Europe*. London: Anthem, 2017.

31 STARK, David Charles a BRUSZT, Laszlo. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998; WELSH, Helga A. *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe. Comparative Politics*, 1994, roč. 26, č. 4, s. 379–394.

32 KONOPASEK, Zdenek a ANDREWS, Molly. *A Cautious Ethnography of Socialism: Autobiographical Narrative in the Czech Republic*. In: ANDREWS, Molly, et al. (ed.). *Lines of Narrative: Psychosocial Perspectives*. London: Routledge, 2000.

33 KIRÁLY, Edit. *Portable Projects? Die Aktion Sühnezeichen und ihre ungarischen Verbindungen (1969–1989)*. In: BORODZIEJ, Włodzimierz, KOCHANOWSKI, Jerzy a PUTTKAMER, Joachim von (ed.). *„Schleichwege“*. Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989. Köln – Weimar – Wien: Bohlau, 2010, s. 231–252. ISBN 978-3-412-20561-4; LEGERER, Anton. *Tatort: Versöhnung: Aktion Sühnezeichen in der BRD und in der DDR und Gedenkdienst in Österreich*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011.

politických systémech, ale také mohli zůstat ve svých subkulturách. Nicméně odkaz kulturní opozice a související konstrukty identit měly nadále vliv na lokálních, národních a nadnárodních úrovních ve všech postsocialistických zemích.

4. Shrnutí: předání dědictví kulturní opozice

I přestože komunistická perzekuce opozičních hnutí a charakter státní represe fascinuje jak postkomunistické společnosti, tak širší světovou veřejnost, je překvapivé, jak málo se doposud napsalo o charakteru komunistického kulturního disentu a o procesu, skrze který se postkomunistické společnosti snaží porozumět opozici a odporu, a o tom, jak by se s nimi v dnešní době mělo nakládat. Mnoho pozornosti se věnovalo násilí, politickým vzpourám proti Stalinově vládě v roce 1953 nebo 1956 a generaci politických reformů v roce 1968. K disentu se většinou přistupovalo jako k cestě, po které šli intelektuálové směrem k „politizaci“ v normativním smyslu a směrem k budování antikomunistické politiky.³⁴ Role kulturních sítí, umělců a intelektuálů je většinou zkoumána proto, abychom porozuměli jejich přínosu v utváření nových forem politického myšlení. Tato práce je zřejmě důležitá pro porozumění vzniku demokratické politiky v bývalých socialistických státech a uznání existence „jiné Evropy“.³⁵ Nicméně my bychom rádi přispěli k lepšímu porozumění různým formám nepolitického kulturního aktivismu a prozkoumali role, které hrály v utváření nonkonformních, alternativních a disentních subkultur, jež napadaly jednostrannou vládu mnoha způsoby.

Veřejně známé (a často šokující) případy kulturní opozice vedly k tomu, že jeden konkrétní koncept byl prezentován jako jasná a nepopíratelná charakteristika chování komunistického disentu. Velmi přínosné může být pro změnu se podívat také na to, jak vytvářely představu a povědomí o antikomunistické „opozici“ a „kulturní opozici“ postsocialistické kultury. Pohledem na instituce, které tyto kon-

cepty vytvořily, a zkoumáním funkcí, sociálních reprezentací a vývoje archivů a institucí zabývajících se kulturním disentem, které tuto historii kulturní opozice tvoří, mohou badatelé odhalit mimořádnou komplexitu těchto režimů a každodenní zarytost kulturní opozice a také zachytit mnoho důležitých aspektů způsobů, jakými byly tyto režimy odstraněny.

Kulturní opozice bývalých socialistických zemí je součástí celoevropské kultury. Oběh myšlenek a kulturních zdrojů (jako literatura, umělecké práce) byl pro toto dějiště nezbytný, a tudíž vznikala četná nadnárodní propojení různých uměleckých skupin a intelektuálů. Protikultury hrály důležitou roli také v rozvoji regionálních identit, které byly těmito procesy aktivovány. Inspirováni myšlenkou *l'histoire croisée* (zamotaná historie)³⁶ propagujeme analýzu různých modalit kulturní opozice a podobných sociokulturních prostředí v různých zemích. Tento pohled nám dává možnost sepsání historie východní a střední Evropy, která nebude redukována na souhrn historií různých států tohoto regionu. Tento projekt se snaží, na rozdíl od převládajícího srovnávacího pohledu na státy východní a střední Evropy, porozumět regionálním nadnárodním procesům, které často překračovaly hranice studené války mezi východem a západem.

Na závěr, projekt COURAGE vyzdvihuje pozitivní hodnoty kulturní opozice bývalých socialistických zemí, což potvrzuje celoevropské kulturní dědictví: demokratická účast, občanská odvaha, solidárnost s utlačovanými a chudými a kulturní různorodost. Tento přístup překoná bariéry, které doposud bránily v objevení celoevropského významu kulturní opozice. Tím, že se zaměříme na její kulturní hodnoty, můžeme dědictví kulturní opozice oddělit od její konvenční omezené politické konstrukce, která uzavřela kulturní disent do specifického politického systému: komunismu.

Přeložila Nela Hakr.

34 FALK, Barbara J. *Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography. East European Politics & Societies*, 2011, roč. 25, č. 2, s. 318–360. ISSN 0888-3254; CSIZMADIA, Ervin. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, vol. 1–3 [Maďarská demokratická opozice]. Budapest: T-Twins Kiado, 1995.

35 RUPNIK, Jacques. *The Other Europe*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1989.

36 Viz WERNER, Michael a ZIMMERMANN, Benedicte. *Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. History and Theory*, 2006, roč. 45, č. 1, s. 30–50. ISSN 0018-2656; THER, Philipp. *Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. Central European History*, 2003, roč. 36, č. 1, s. 45–73. ISSN 0008-9389; DAVID-FOX, Michael, HOLQUIST, Peter a MARTIN, Alexander M. *Fascination and Enmity: Russia and Germany As Entangled Histories, 1914–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012.

Použité zdroje

- APOR, Péter, CLIFFORD, Rebecca a TOWNSON, Nigel. Faith. In: GILDEA, Robert, MARK, James a WARRING, Anette (ed.). *Europe's 1968: Voices of Revolt*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- APOR, Péter, HORVÁTH, Sándor a MARK, James (ed.). *The Faces of the Agent: Memory of Everyday Collaboration in Eastern Europe*. London: Anthem, 2017.
- ASH, Timothy Garton. Trial, Purges, and History Lessons. In: *History of the Present: Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. New York: Vintage Books, 2013.
- BANN, Stephen. *The Clothing of Clío: A Study of the Representation of History in Nineteenth-Century Britain and France*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- BENNETT, Tony. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London: Routledge, 1995.
- BOCK, Ivo (ed.). *Scharf überwachte Kommunikation: Zensursysteme in Ost(mittel)europa (1960er–1980er Jahre)*. Berlin: LIT, 2011. HARASZTI, Miklos. *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*. New York: Basic Books, 1987.
- BOLTON, Jonathan. *Worlds of Dissent: Charter 77, the Plastic People of the Universe, and Czech Culture Under Communism*. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, 2012. ISBN 978-0-674-06438-6.
- BRUNNBAUER, Ulf a TROEBST, Stefan (ed.). *Zwischen Amnesie und Nostalgie: Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*. Köln: Bohlau, 2007.
- CARNECI, Magda. *Artele plastice in Romania: 1945–1989*. Bucuresti: Meridiane, 2000.
- COOK, Terry a SCHWARTZ, Joan M. Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance. *Archival Science*, 2002, roč. 2, č. 3–4, s. 171–185. ISSN 1389-0166.
- CRANE, Susan A. (ed.). *Museums and Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- CSIZMADIA, Ervin. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, vol. 1–3 [Maďarská demokratická opozice]. Budapest: T-Twins Kiado, 1995.
- DAVID-FOX, Michael. Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism: On Recent Debates in Russian and Soviet History. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2006, roč. 54, č. 4, s. 535–555. ISSN 0021-4019.
- DAVID-FOX, Michael, HOLQUIST, Peter a MARTIN, Alexander M. *Fascination and Enmity: Russia and Germany As Entangled Histories, 1914–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012.
- FALK, Barbara J. Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography. *East European Politics & Societies*, 2011, roč. 25, č. 2, s. 318–360. ISSN 0888-3254.
- FALK, Barbara J. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest: Central European University Press, 2003.
- FOUCAULT, Michel. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Routledge, 1992.
- GARBOWSKI, Christopher. *Religious Life in Poland: History, Diversity, and Modern Issues*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, 2014.
- HARASZTI, Miklós. *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*. New York: Basic Books, 1987.
- HAYNER, Priscilla B. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. 2. vyd. New York: Routledge, 2011.
- JAROSZYNSKA-KIRCHMANN, Anna D. *The Exile Mission: The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939–1956*. Athens: Ohio University Press, 2004.
- KILLINGSWORTH, Matt. *Civil Society in Communist Eastern Europe: Opposition and Dissent in Totalitarian Regimes*. Colchester: European Consortium for Political Research Press, 2012.
- KIND-KOVÁCS, Friederike a LABOV, Jessie (ed.). *Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism*. New York: Berghahn, 2013.
- KIND-KOVÁCS, Friederike. *Written Here, Published There: How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*. Budapest:

- Central European University Press, 2014. ISBN 978-963-386-022-9.
- KIRÁLY, Edit. Portable Projects? Die Aktion Sühnezeichen und ihre ungarischen Verbindungen (1969–1989). In: BORODZIEJ, Włodzimierz, KOCHANOWSKI, Jerzy a PUTTKAMER, Joachim von (ed.). „Schleichwege“. *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln – Weimar – Wien: Bohlau, 2010, s. 231–252. ISBN 978-3-412-20561-4.
- KOLEVA, Daniela (ed.). *Talking History: International Oral History Conference*. Sofia: LIK, 2000.
- KONOPASEK, Zdenek a ANDREWS, Molly. A Cautious Ethnography of Socialism: Autobiographical Narrative in the Czech Republic. In: ANDREWS, Molly, et al. (ed.). *Lines of Narrative: Psychosocial Perspectives*. London: Routledge, 2000.
- KOVÁCS, Éva. Mirror Splinters: On the Collective Memory of Socialism. In: BEST, Heinrich a WENNINGER, Agnieszka (ed.). *Landmark 1989: Central and Eastern European Societies Twenty Years After the System Change*. Berlin: LIT, 2010, s. 37–44. ISBN 978-3-643-10449-6.
- KOVÁCS, Éva. *Tükörszilankok: Kádár-korszakok a személyes emlékezetben [Mirror Splinters: On the Collective Memory of Socialism]*. Budapest: 1956-os Intezet, 2008.
- LATOUR, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- LEGERER, Anton. *Tatort: Versöhnung: Aktion Sühnezeichen in der BRD und in der DDR und Gedenkdienst in Österreich*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011.
- LIGHT, Duncan. An Unwanted Past: Contemporary Tourism and the Heritage of Communism in Romania. *International Journal of Heritage Studies*, 2000, roč. 6, č. 2, s. 145–160.
- LIGHT, Duncan. Gazing on Communism: Heritage Tourism and Post-Communist Identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies*, 2000, roč. 2, č. 2, s. 157–176.
- ŁOŚ, Maria. Lustration and Truth Claims: Unfinished Revolutions in Central Europe. *Law & Social Inquiry*, 1995, roč. 20, č. 1, s. 117–161.
- LUXMOORE, Jonathan a BABIUCH, Jolanta. *The Vatican and the Red Flag: The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London: Chapman, 2000.
- MAJOR, Patrick. *Behind the Berlin Wall: East Germany and the Frontiers of Power*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- MARK, James. Society, Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian Communist State 1948–56. *The English Historical Review*, 2005, roč. 120, č. 488, s. 963–986. ISSN 0013-8266.
- NALEPA, Monika. *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- NEDELSKY, Nadya a STAN, Lavinia (ed.). *Encyclopedia of Transitional Justice*, vol. 1–3. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- NEUBAUER, John a TOROK, Borbala Zsuzsanna (ed.). *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*. New York: Walter de Gruyter, 2009.
- NEUBERT, Ehrhart. *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997.
- OLSZEWSKA, Kinga. *Wanderers Across Language: Exile in Irish and Polish Literature of the Twentieth Century*. London: Legenda, 2007.
- POLLACK, Detlef a WIELGOHS, Jan. *Dissonant and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot: Ashgate, 2005.
- RAŠKA, Francis D. *The Long Road to Victory: A History of Czechoslovak Exile Organizations*. Boulder: East European Monographs, 2012.
- RISCH, William Jay (ed.). *Youth and Rock in the Soviet Bloc: Youth Cultures, Music, and the State in Russia and Eastern Europe*. Lanham: Lexington Books, 2015.
- RUPNIK, Jacques. *The Other Europe*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1989.
- SARKISOVA, Oksana a APOR, Péter (ed.). *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest: Central European University Press, 2008.

- STAN, Lavinia. The Vanishing Truth? Politics and Memory in Post-Communist Europe. *East European Quarterly*, 2006, roč. 40, č. 4, s. 383–408. ISSN 0012-8449.
- STAN, Lavinia. *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*. London: Routledge, 2010.
- STARK, David Charles a BRUSZT, Laszlo. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- STÖCKER, Lars Fredrik. Eine transnationale Geschichte des geteilten Europa? Die Brückenfunktion des polnischen politischen Exils in Schweden 1968–1980. In: BORODZIEJ, Włodzimierz, KOCHANOWSKI, Jerzy a PUTTKAMER, Joachim von (ed.). „Schleichwege“. *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln – Weimar – Wien: Bohlau, 2010. ISBN 978-3-412-20561-4.
- THER, Philipp. Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. *Central European History*, 2003, roč. 36, č. 1, s. 45–73. ISSN 0008-9389.
- TODOROVA, Maria, DIMOU, Augusta a TROEBST, Stefan (ed.). *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 2014. ISBN 978-963 386-034-2.
- TROEBST, Stefan (ed.). *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Suden und Osten Europas: Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*. Göttingen: Wallstein, 2010.
- WASIAK, Patryk. „Schleichwege“ in der Galerie: Ausstellungen verbotener Künstler aus Ungarn, der Tschechoslowakei und der DDR in polnischen Autorengalerien. In: BORODZIEJ, Włodzimierz, KOCHANOWSKI, Jerzy a PUTTKAMER, Joachim von (ed.). „Schleichwege“. *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln – Weimar – Wien: Bohlau, 2010, s. 293–312. ISBN 978-3-412-20561-4.
- WELSH, Helga A. Political Transition Processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*, 1994, roč. 26, č. 4, s. 379–394.
- WERNER, Michael a ZIMMERMANN, Benedicte. Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory*, 2006, roč. 45, č. 1, s. 30–50. ISSN 0018-2656.
- YAKEL, Elizabeth. Archival representation. *Archival Science*, 2003, roč. 3, č. 1, s. 1–25. ISSN 1389-0166.
- YOUNG, Craig a KACZMAREK, Sylvia. The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies*, 2008, roč. 15, č. 1, s. 53–70. ISSN 0969-7764.